

İnanç Turizmi Kapsamında Erzurum'da Yer Alan Dini Yapılar

Religious Buildings Located in Erzurum within the Scope of Religious Tourism

Firdevs KULAK TORUN^a ve Semiha İSMAİLOĞLU^b

^a Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, İç Mimarlık Bölümü, Erzurum, Türkiye.

^b Dr. Öğr. Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Rize, Türkiye.

Özet

İnanç turizmi, dini inançları gerçekleştirmek üzere ortaya çıkmıştır. Müslümanların Mekke, Yahudilerin Kudüs, Hristiyanların Kudüs ve Roma ziyaretleri inanç turizminin örnekleri arasındadır. Sadece bu merkezlerle sınırlı kalmayan inanç turizminin farklı motivasyonları mevcuttur. Kutsal olana erişmek ve kutsal bir mekânı deneyimlemek motivasyonların başında gelmektedir. İnanç turizminde din amaçlı merkezler sınıflandırılmıştır. Özellikle tarihi değeri olan, dini temellere dayalı işlevlere sahip yapılar inanç turizmi kapsamında değerlendirilmiştir. Ülkemiz de boyunca farklı inanca sahip toplumlara ev sahipliği yapmıştır. Bu toplumlardan miras kalan, günümüze ulaşmış dini yapılar inanç turizminin önemli varlıklarıdır. Kültür Bakanlığı tarafından gerçekleştirilen İnanç Turizmi Projesi ile tüm illerde ziyaret edilebilecek semavi dinlere ait yapılar belirlenmiştir. Erzurum da inanç turizmine önemli katkılar sağlayan bir şehirdir. Malazgirt Savaşı ile birlikte Türk hâkimiyetine giren Erzurum'da Müslüman toplumlara ait birçok eser günümüze gelmiştir. Eserler inanç turizmi yapı grupları olarak; türbe ve kümbetler, medreseler, camilerdir. Yapı grupları kapsamında eser sayısı oldukça fazladır. Ancak Bakanlık tarafından inanç turizmi yapıları olarak belirlenmiş; Çifte Minareli Medrese, Yakutiye Medresesi, Ulu (Atabey) Cami ve Üç Kümbetler çalışma kapsamını oluşturmaktadır. Farklı disiplinlerin işbirliği ile inanç turizmine katkı sağlanması amaçlanan çalışmada ilk olarak yapıların tarihi, mimari özellikleri hakkında veriler aktarılmıştır. Ardından yapılar için inanç turizmi kapsamında kullanılması hedeflenen tarihi ve mimari özelliklerinin yer aldığı tanıtım kartları oluşturulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Mimarlık Tarihi, İnanç Turizmi, Dini Yapılar, Erzurum

Makale Bilgisi

Geliş Tarihi 18.06.2022

Kabul Tarihi 13.09.2022

Sayı Editörü

Songül DÜZ ÖZER

Abstract

Religious tourism has emerged to realize religious beliefs. Muslims' visits to Mecca, Jews to Jerusalem, Christians to Jerusalem and Rome are among the examples of religious tourism. Religious tourism, which is not limited to these centers, has different motivations. Accessing the sacred and experiencing a sacred place are among the primary motivations. Religious centers are classified in religious tourism. In particular, structures with historical value and functions based on religious foundations have been evaluated within the scope of religious tourism. Our country has hosted societies with different beliefs throughout history. Religious structures inherited from these societies that have survived to the present day are important assets of religious tourism. With the Religious Tourism Project carried out by the Ministry of Culture, structures belonging to monotheistic religions that can be visited in all provinces have been determined. Erzurum is a city that makes important contributions to religious tourism. In Erzurum, which came under Turkish rule with the Battle of Manzikert, many artifacts belonging to Muslim societies have survived to the present day. The artifacts as religious tourism building groups are tombs and cupolas, madrasas, mosques. The number of artifacts within the scope of building groups is quite high. However, they were determined as religious tourism structures by the Ministry; The Double Minaret Madrasa, Yakutiye Madrasa, Ulu (Atabey) Mosque and Three Dome form the scope of the study. In the study, which aims to contribute to religious tourism with the cooperation of different disciplines, firstly, data about the history and architectural features of the buildings are given. Then, promotional cards were created for the buildings, which include the historical and architectural features that are aimed to be used within the scope of religious tourism.

Keywords: Architectural History, Religious Tourism, Religious Buildings, Erzurum

Sorumlu Yazar

Firdevs Kulak Torun

firdevskulaktorun@hotmail.com

Önerilen Atf:

Torun, F. K. ve İsmailoğlu, S. (2022). İnanç Turizmi Kapsamında Erzurum'da Yer Alan Dini Yapılar. *Journal of Academic Tourism Studies*, 3(2): 1-15.

1. GİRİŞ

Turizm modern döneme ait bir kavram olarak tanımlanmaktadır. Endüstri Devrimi'ne kadar uzandığı görülen turizmin aslında Antik Çağ'a kadar izlerini sürmek mümkündür (Acar, 2020). Fenikelilerin ilk gezginler olduğunun bilinmesi, Eski Mısır piramitlerinin ve diğer eserleri görmeye yönelik gezilerin yapılması, Eski Yunan'da olimpiyat oyunlarının izlenmesi için seyahatlerin gerçekleştirilmesi gibi örnekler turizmin çok eskiye dayanan bir eylem olduğunu ortaya koymaktadır (Bahar ve Kozak, 2013).

Ancak turizm kavramı ile ilgili tanımın yapılması ise 1905 yılında gerçekleşmiştir. Guyer-Freuler tarafından turizm kavramsal bağlamda ulaştırma araçlarında yaşanan gelişmeler, ticaret ve endüstrinin gelişmesi, doğal güzelliklerin artması ile ulaşılan nokta, insanların hava değişimi yaparak dinlenmeye duyduğu ihtiyaç olarak tanımlanmıştır (Erkmen, 2019). Bu bağlamda turizmin bilimsel anlamda ilk açıklaması ise 1941 yılında Hunziker ve Krapft tarafından ortaya konmuştur. Hunziker ve Krapft turizmi bilimsel bağlamda, yabancıların bir yere yaptıkları yolculuklarından, devamlı kalma ve para kazanma amacı içermeden konaklamalarından doğan ilişkilerin bütünü olarak tanımlamışlardır (Evliyaoğlu, 1989). Endüstri devriminin getirdiği kentleşme, nüfus artışı, insan ömrünün uzaması gibi yenilikler ile birlikte turizm de hız kazanmış, modern turizmin gelişimi başlamıştır (Kozak, 2012).

Glaesser, 2005 yılında yapmış olduğu çalışmada Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü'nün turizm tanımını insanların, eğlence, iş veya diğer amaçlar doğrultusunda yaşamış oldukları yerin dışında başka bir yere gitmesi ve seyahat başlangıç süresini takip eden zaman içerisinde bir yılı geçmemek üzere gittikleri yerde kalmaları olarak yapmıştır. Özgüç (1998) turizmi insanların daimi olarak ikamet ettikleri, çalıştıkları ve olağan gereksinimlerini karşıladıkları alanların dışında, daimi ikamet etmemek, ekonomik anlamda kazanç sağlamamak şartıyla dinlenme, eğlenme, spor, merak, sağlık, kültür, deneyim kazanma, ziyaret, kongre ve seminerlere katılma, dini ibadetlerini yerine getirme gibi amaçlar doğrultusunda bireysel ya da toplu olarak yapılan seyahatler olarak açıklamıştır.

Endüstri Devrimi'nden sonra hızla gelişen turizm 1970'li yıllara kadar deniz, kum, güneşe dayanan geleneksel kitle turizm olarak algılanmıştır. Ancak sonrasında turizm, turizmin çevresel etkileri, toplumların sosyal, kültürel, ekonomik değerlerinde gerçekleşen değişimler ile beraber yeni bakış açıları kazanmıştır (Reisinger, 2009). Yeni bakış açıları turizmin farklı zamanlarda, farklı mekânlarda, farklı amaçlarla yapılabileceği düşüncesini getirmiştir. Bu sayede alternatif turizm kitle turizmine karşılık kendine yer edinmiştir (Tekeli, 2001). Alternatif turizm arayışlarının temelinde ise kitle turizmine yönelik olumsuz tepkiler ve doğal kaynakların yok edilmemesi gerektiği konusunda oluşan anlayış yer almaktadır (Kısa Ovalı, 2007). Bu bağlamda alternatif turizmde doğayı etkilemeden, kaynakları tüketmeden kullanmak esastır (Erdoğan ve Erdoğan, 2015). Daha küçük ölçekli, yerel halkın lehine olacak şekilde gerçekleşmelidir (Brohman, 1996). Bu özellikleri ile birlikte alternatif turizm kültürel ve çevresel çerçevede sürdürülebilir olmalıdır (Arslaner ve Erol, 2017).

2. İNANÇ TURİZMİ

Alternatif turizmin çeşitlerinden biri inanç turizmidir. İnanç turizmi ise insanların daimi ikamet ettikleri yerlerden ayrılarak inanç merkezlerine, dini inançlarını gerçekleştirmek amacıyla yaptıkları seyahatler ve seyahatler sırasında turizm işletmelerinin sundukları mal ve hizmetleri talep edip, geçici süreli konaklamaları ile gerçekleşen ilişkiler bütünüdür (Oktayer vd., 2007). İnanç turizmi uzun süreden beri varlığını sürdürmektedir ve diğer turizm türlerinden farklıdır (Sebastian, 2011). Paganist ve Semavi dinlerde dini bir gereklilik ve ibadet biçimi olarak dini yerleri ziyaret etme eylemi ortaya çıkmıştır. Dini yerleri ziyaret etme kutsal mekânların sosyo kültürel yanını da vurgulamaktadır. Müslümanların Mekke, Yahudilerin Kudüs, Hristiyanların Kudüs ve Roma ziyaretleri inanç turizminin örnekleri arasındadır (Kaynak ve Sezgin, 2008: 122).

İnanç turizmi diğer turizm çeşitlerinden farklılaşmaktadır. Çünkü seyahat süresince hareket alanı diğer turizm çeşitlerine göre daha geniş yer tutmaktadır (Gökdeniz, 1996). Günümüzde ise inanç turizmi ile kültür turizmi arasında yakın bir bağ olduğu bilinmektedir. Hacı olmak adına yapılan turistik gezilerde program kapsamında hem hacılığın gerekleri yerine getirilirken, hem de yöredeki kültürel varlıklar ziyaret edilmektedir. Özellikle İspanya'nın Andorra, Lourdes bölgeleri, Atlantik sahil şeridinde ise Fatima Bölgesi ve Roma şehri hem dini turizmin hem de kültür turizminin birlikte yoğun olarak yaşandığı bölgeler arasında yer almaktadır (Rinschede, 1992).

Dini amaçlarla gerçekleştirilen inanç turizminin yapılmasında turistlerin motivasyonlarını belirlemeye yönelik çalışmalar yapılmıştır. Cohen (1992), Kamenidou ve Vourou (2014) çalışmalarında inanç turizminin motivasyonlarını belirlemeye yönelik araştırmalar gerçekleştirmiştir. Çalışmalarının sonucunda, hac vazifesini gerçekleştirmek, kutsal olana erişmek, günahlar için af dilemek, sorunları için yardım istemek, Tanrıya yakın hissedip dua etmek, kutsal bir mekânı deneyimlemek gibi gerekçeler belirlemişlerdir. Shackley (2003) ise inanç turizminde din amaçlı merkezlerin sınıflandırmasını yapmıştır. Bu sınıflandırmada da, dini amaçlar için inşa edilmiş yapılar, dini temalı yapılar en önde gelen başlıklardır.

Dini amaçlarla inşa edilmiş yapılar inanç turizmi kapsamında önemli bir yer tutmaktadır. Ülkemiz de tarihte farklı toplumlara ev sahipliği yapmış olduğu için dini amaçla inşa edilmiş tarihi yapılar bağlamında zengin bir mirasa sahiptir. Kültür Bakanlığı'nın İnanç Turizmi Projesi ile üç semavi dinin günümüze kadar ulaşan önemli ziyaret merkezlerinin turizme kazandırılması amacıyla uygulanan bir çalışmadır (<https://yigm.ktb.gov.tr>). Bu kapsamda Anadolu'da farklı toplumların kültür merkezi olarak zengin bir geçmişe sahip olan Erzurum ili inanç turizmi için önemli bir örneklem olma özelliğindedir.

3. ARAŞTIRMA METODOLOJİSİ

Çalışmanın amacı inanç turizmi kapsamında Erzurum İl Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür ve Turizm Bakanlıkları tarafından belirlenen yapı gruplarının kesişim kümesini oluşturan, inanç turizmi gereklilikleri kapsamında bir güzergâh doğrultusunda sınırlandırılan yapıları mimari bağlamda incelemek ve literatür içerisinde tanınırlıklarına katkı sağlamaktır. Çalışmanın kapsamı farklı açılardan sınırlandırılmıştır. İlk olarak çalışmanın örneklemini Erzurum olarak belirlenmiştir. Bunun sebebi ise kentin zengin tarihi geçmişe sahip olmasıdır. Erzurum ilinde incelenecek yapılar ise Bakanlık tarafından belirlenen inanç turizmi eserleri ve Erzurum Büyükşehir Belediyesi tarafından yürütülen Kültür Yolu Projesi kapsamında sınırlandırılmıştır. Çalışmada karma bir yöntem kullanılmıştır. İlk olarak literatür taraması yapılmıştır. İnanç turizmi ve Erzurum ilinde inanç turizmi konuları araştırılmıştır. Ardından Erzurum ilinde yer alan inanç turizmi yapıları tespit edilmiştir. Tespit edilen yapılar ise yapı türlerine göre medreseler, camiler ve türbeler olarak sınıflandırılmıştır. Ardından yapılar mimari bağlamda tarihi özellikleri, plan düzlemleri ve mekânsal organizasyonları dikkate alınarak incelenmiştir. Yapılan incelemelerin ardından mekânlar yerinde gözlem yapılarak fotoğraflanmıştır. Yapılar ile ilgili literatür taraması ve mekânsal incelemeler ile elde edilen veriler yerinde gözlem esnasında fotoğraflanarak görseller birleştirilerek tanıtım kartları oluşturulmuştur.

4. İNANÇ TURİZMİ BAĞLAMINDA ERZURUM İLİ

Ülkemizde inanç turizminin geliştirilmesi kapsamında 1993 yılında çalışmalara başlanmıştır. İlk olarak üç semavi din kapsamında yer alan ve günümüze kadar ulaşan eserlerin envanterleri bakanlık tarafından hazırlanmıştır. Envanter kapsamında yer alan eserlerin;

- Dini yönden önemi bulunan ve ziyaret edilen,
- Sanat tarihi açısından önemi bulunan,
- Mimari özelliği sebebiyle türünün ilk ve ilginç örneği olan,

• Ulaşımı kolay bir noktada bulunan ve seyahat acentaları tarafından tur programlarına dâhil edilen belirli ve önemli merkezlerin tespiti yapılmıştır (<https://yigm.ktb.gov.tr>).

Çalışmada örneklem olarak Erzurum ili belirlenmiştir. Erzurum, geçmiş dönemlerden itibaren kuzey ve güney yönlerden giriş kapısı olması sebebiyle siyasi ve askeri olarak önemli bir konumda olmuştur. Konumu sebebiyle de geçmişinde birçok uygarlığın yerleşim merkezi olmuştur (Üstüner Çelik, 2011). Şehir ilk olarak Bizanslılar tarafından İran Saldırılarına karşı korunmak amacıyla kurulmuştur (Küçük, 1976). 1071 Malazgirt Savaşı sonrasında Türkler Anadolu'ya girmişlerdir. Böylece Erzurum'da Müslüman nüfus artış göstermiştir (İsmailhakkıoğlu, 2007). Selçukluların 1072 yılında Erzurum'da hâkimiyet kurmasıyla beraber şehirde Türk-İslam mimarisi gelişme göstermiştir (Gündoğdu, 2010). Selçuklu hâkimiyeti sonrasında şehir, Osmanlılar tarafından 1514 yılında fethedilmiştir. Kanuni döneminde kentte imar çalışmaları başlamıştır (Karpuz, 1979). Kanuni dönemi imar çalışmaları ile Erzurum yapılarının fonksiyonelliği ve çeşitliliği de artış göstermiştir (Gündoğdu, 2015). Şehrin geçmişi incelendiğinde Roma, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı gibi birçok uygarlığın önemli bir yerleşim merkezi olduğu görülmektedir. Bu sebeple Erzurum tarihi yapılar bağlamında oldukça zengindir.

Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, inanç turizmi kapsamında üç yapı grubu belirlemiştir. Bunlar; türbeler ve kümbetler, camiler ve medreselerdir (erzurum.ktb.gov.tr). Yapı gruplarının alt başlıklarında ise çok sayıda tarihi yapı yer almaktadır. Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından da Erzurum ilinde inanç turizmi kapsamında ziyarete edebilecek yapılar belirlenmiştir (yigm.ktb.gov.tr).

Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü tarafından belirlenen yapı sayısı ise oldukça fazladır. Erzurum ilinde yer alan ve inanç turizmi kapsamındaki yapı gruplarından oluşan eserler Tablo 1.'de yer almaktadır.

Tablo 1. Erzurum İlinde Yer Alan Tarihi Yapılar (erzurum.ktb.gov.tr)

Türbe ve Kümbetler	Camiler		Medreseler
1. Abdurrahman Gazi Türbesi	1. Aşağı Habip Efendi Cami	24. Kırmacı Cami	1. Ahmediye Medresesi
2. Adsız Türbe	2. Aşağı Mumcu Cami	25. İhmal Cami	2. Çifte Minareli Medrese
3. Cincime Hatun Kümbeti	3. Ayazpaşa Cami	26. Kadana Cami	3. Yakutiye Medresesi
4. Çifte Kardeşler Ziyaretgâhı	4. Boyahane Cami	27. Kasım Paşa Cami	4. Şeyhler Medresesi
5. Ebu İshak Kaziruni Türbesi	5. Caferiye Cami	28. Kavak Cami	5. Kadioğlu Medresesi
6. Ferruh Hatun Türbesi	6. Ceddid Cami	29. Kemhan Cami	6. Aslanpaşa Medresesi
7. Gümüşlü Kümbet	7. Cennetade Cami	30. Kırmacı Cami	
8. Habib Baba Kümbeti	8. Demirciler Cami	31. Köse Ömer Ağa Cami	
9. Hacı Maksut Efendi Türbesi	9. Derviş Ağa Cami	32. Kurşunlu Cami	
10. Karanlık Kümbet	10. Lala Mustafa Paşa Cami	33. Mahmudiye Cami	
11. Ahmet Baba Kümbeti	11. Emir Şeyh Cami	34. Mehmet Efendi Cami	
12. Mahmut Paşa Türbesi	12. Esat Paşa Cami	35. Molla Kaya Cami	
13. Mehdi Abbas Türbesi	13. Ulu Cami	36. Murat Paşa Cami	
14. Öksürük Baba Ziyaretgâhı	14. Erzurum Kale Mescidi	37. Narmanlı Cami	
15. Rabia Hatun Kümbeti	15. Gürcü Mehmet Paşa Cami	38. Pervizoğlu Cami	
16. Toparlık Baba Kümbeti	16. Gümrük Cami	39. Şafiiler Cami	
17. Üç Kümbetler	17. Hacı Cuma Cami	40. Şeyhler Cami	
	18. İbrahim Paşa Cami	41. Tahta Cami	
	19. İhmal Cami	42. Taş Cami	
	20. Kadana Cami	43. Vani Efendi Cami	
	21. Kasım Paşa Cami	44. Veyis Efendi Cami	
	22. Kavak Cami	45. Yeğenağa Cami	
	23. Kemhan Cami	46. Yukarı Habib Efendi Cami	
		47. Yukarı Mumcu Cami	
		48. Zeynel Cami	

Bakanlık tarafından inanç turizmi bağlamında Erzurum ili için belirlenen mimari eserler ise şu şekildedir:

- Çifte Minareli Medrese
- Yakutiye Medresesi
- Ulu Cami (Atabey Cami)
- Üç Kümbetler'dir (yigm.ktb.gov.tr).

Erzurum Büyükşehir Belediyesinin "Kültür Yolu" isimli tarihi mekânların çevresini yenileyerek turizme kazandırmayı hedefleyen bir projesi mevcuttur. Bu proje şu an devam etmektedir. Kültür Yolu kapsamında Erzurum Kalesi ile Çifte Minareli Medrese, Ulu Cami ve Üç Kümbetler gibi çok sayıda tarihi mekânın dâhil olduğu bir alanda kentsel dönüşüm çalışmaları yapılmaktadır (www.yapi.com.tr).

Yakutiye medresesi, Ulu Cami, Çifte Minareli Medrese, Üç kümbetler konumları ve birbirleri ile olan yakınlıkları değerlendirildiklerinde inanç turizmi kapsamında bir gezi güzergâhı oluşturmaktadır. Çalışma kapsamında oluşturulan güzergâh Şekil 1'de verilmiştir.

Şekil 1. Çalışma Kapsamında Ele Alınan Dini Yapıların Güzergâhı

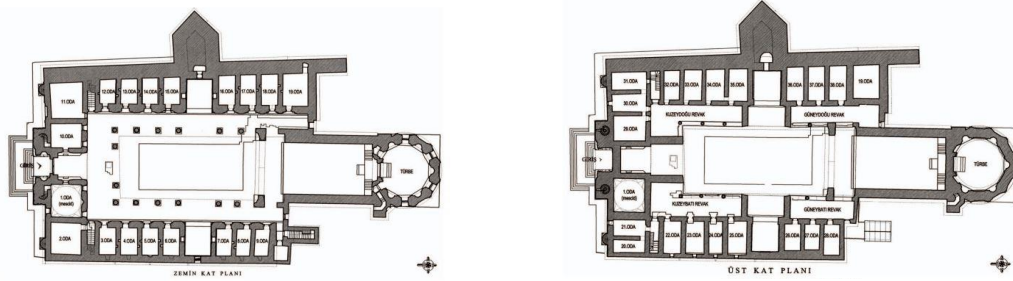
Ele alınan eserler Erzurum Büyükşehir Belediyesinin yürütmekte olduğu Kültür Yolu projesinin alanı içerisinde yer almakla birlikte, Kültür Bakanlığı tarafından Erzurum ili için belirlenen inanç turizmi eserleridir. Bu kesişim kümesinde yer alan yapılar çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Bir cadde ve yakın çevresi ile sınırlandırılan örneklem inanç turizmi kapsamında değerlendirilmiş ve mimari özellikleri hakkında bilgiler verilerek tanıtılmıştır.

5. ÖRNEKLEM KAPSAMINDA YER ALAN DİNİ YAPILARI

Çifte Minareli Medrese; diğer adı Hatuniye Medresesi olan yapı Tebriz Kapısı Çarşısında yer almaktadır. Batı yönünde Ulu Cami, kuzey yönünde ise Üç Kümbetler bulunmaktadır (Görgünay, 2021). Herhangi bir kitabesi ya da vakfiyesi bulunmamaktadır (Ayduslu, 2011). Yapım tarihi hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. En yaygın kabul gören görüş ise Aslanapa'nın (1973), Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubad'ın kızı olan Hüdavend Hatun tarafından 1253 tarihinde yaptırılmış olduğudur. Ancak Gürbüz (2004) "Erzurum Çifte Minareli Medrese'nin Yapım Tarihi ve Banisi Hakkında Yeni Bir Yaklaşım" isimli çalışmada yapının İlhanlılar dönemine ait olduğuna dair görüşü gerekçeleriyle açıklamıştır. Günümüzde birçok çalışmada yapı İlhanlılar dönemine ait eser olarak nitelendirilmektedir. Yapı Osmanlı döneminde sınır şehrinde yer alması

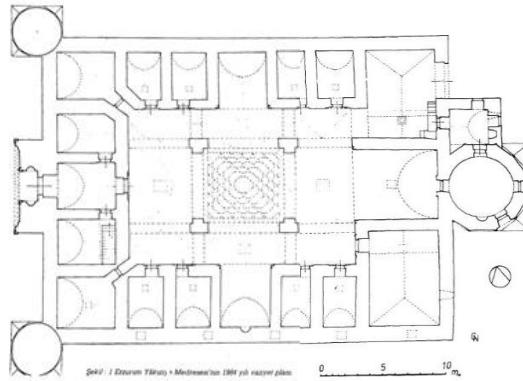
sebebiyle askeri bir merkez görevi görmüş, top dökümhanesi olarak kullanılmıştır (Gündoğdu, 2010). Yapının IV. Murat tarafından oldukça harap haldeyken tamir ettirildiği, top imalathanesi olarak kullanıldığı ardından tekrar medreseye dönüştürüldüğü bilinmektedir (Yavaş, 1986). Günümüzde ise müze olarak kullanılan yapıda çeşitli kültürel etkinlikler de gerçekleştirilmektedir (Görgünay, 2021). Yapıya ait plan şeması Şekil 2'de yer almaktadır.

Şekil 2. Çifte Minareli Medrese Kat Planları (Gündoğdu, 2015).

Çifte Minareli Medrese, Anadolu'nun en büyük avluya sahip, iki katlı ve dört eyvanlı medresesidir (Karpuz, 1988). Yapı açık avlulu medreseler sınıfında yer almaktadır. 35 x46 metre boyutlarına sahiptir (Aydın, 2012). Yapıya görkemli bir taç kapı ile girilmektedir. Taç kapı da geometrik ve bitkisel motifler bulunmaktadır. Taç kapının iki yanında silindirik gövdeye sahip minareler bulunmaktadır. Alt katta 4 adet eyvan ve 19 adet oda bulunmaktadır. Eyvanlardan bir tanesi giriş alanında bulunmaktadır. Giriş eyvanının iki yanında 4 adet oda mevcuttur. Girişin hemen karşısında bulunan eyvan dikdörtgen bir alana sahiptir. Bu eyvanın arkasında ise kümbet bulunmaktadır. Üst katta 18 adet oda bulunmaktadır. Odaların üst örtüleri beşik tonozdur. Çifte Minareli Medrese inanç turizmi kapsamında değerlendirildiğinde mimari olarak önemli eserler arasında yer almaktadır. Yapının önemini artıran mimari özellikler; Anadolu'da yer alan ilk çifte minareli portala sahip olması ve açık avlulu medreseler kapsamında inşa edilmiş en büyük yapı olmasıdır (Aydın, 2012). Ayrıca tarihi boyunca onarımlar geçirmiş, farklı işlevler kazanmış ancak günümüze erişebilmiş olması da önemli bir husustur.

Yakutiye Medresesi (Merkez), Erzurum Cumhuriyet caddesinde yer almaktadır. Yakutiye kışlasının avlusunda kalmıştır (Akçay, 1966). Medresenin taç kapısında yer alan kitabeye göre yapı 1310 yılında yapılmış bir İlhanlı dönemi eseridir (Ünal, 1973). Yapı Osmanlı döneminde dökümhane, 19. Yüzyıl sonlarında ise askeri depo olarak kullanılmıştır (Çam, 1988). Cumhuriyet döneminde 1964, 1973 ve 1991 yıllarında onarım görmüştür (Eskici vd., 2006). Günümüzde ise müze olarak kullanılmaktadır. Yapıya ait plan şeması Şekil 3'te yer almaktadır.

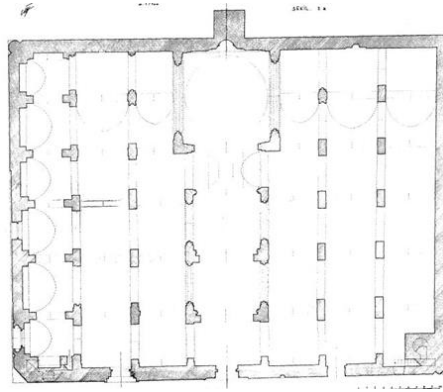

Şekil 3. Yakutiye Medresesi Kat Planı (Çam, 1988)

Yakutiye Medresesi kapalı avlulu medreseler sınıfındadır. Yapının batı kanadı iki katlıdır (Doğan, 2019). Medresenin avlusu ise dört eyvanlı ve kubbeli tiptedir (Akçay, 1966). Yapıya taç kapı

ile girilmektedir. Taç kapısının yan taraflarında silme kemerle çevrili nişler içerisinde hayat ağacı, kartal ve aslan motifleri bulunmaktadır (www.kulturportali.gov.tr). Yapının minaresi giriş alanının sağ tarafında bulunmaktadır. Solda da bir minarenin yer aldığı zamanla üst kısmının yıkıldığı bilinmektedir (Akçay, 1966). Dikdörtgen plana sahip yapıda dört adet eyvan bulunmaktadır. Eyvanlardan biri giriş için kullanılmıştır. 14 adet odası bulunmaktadır. Odalar plan düzleminde simetrik şekilde yer almaktadır. Giriş eyvanının tam karşısında yer alan eyvanın arkasında bir adet kümbet bulunmaktadır. Bu kümbet Hoca Cemalettin Yakut'a aittir. Burada yer alan kitabeye göre kümbet 1320 yılı ile tarihlendirilmektedir (Erzurum Turizm Rehberi, 2022). Yakutiye Medresesi günümüze kadar ulaşabilmiş inanç yapıları kapsamında önemli bir eserdir. Anadolu'da kapalı avlulu ve tek katlı medreselerin en büyüğü olma özelliğine sahiptir. Tüm işlev değişikliklerine rağmen orijinal özelliklerini korumaktadır.

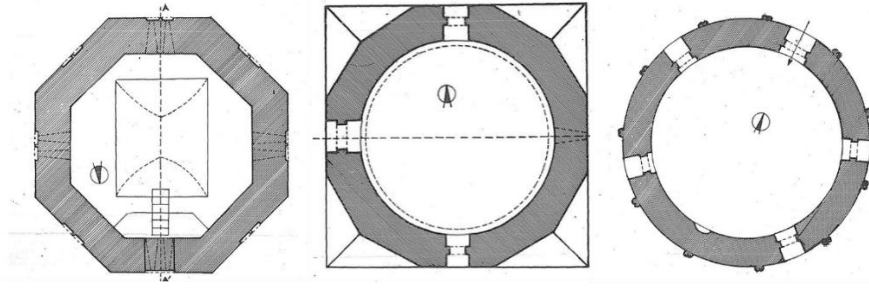
Ulu (Atabey) Cami, Tebriz kapı semtinde, Çifte Minareli Medrese'nin yanında yer almaktadır (Ünal, 1973). Erzurum'un en eski camisi olan yapı Saltukluoğulları dönemine aittir (Kara, 2007). Yapının tarihlendirilmesi ise şu an var olmayan bir kitabe üzerinden yapılmıştır. Kitabeye göre cami 1179 tarihinde, Saltuklulardan Niisırud din Muhammed tarafından yapılmıştır (Yurttaş, 2001). Ulu (Atabey) Cami, IV. Murat döneminde depo olarak kullanılmıştır. Yapı bu süreçten sonra 1639, 1826, 1858 ve 1860 tarihlerinde olmak üzere dört adet onarım geçirmiştir. Cumhuriyet döneminde 1957-1964 tarihleri arasında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından onarılmıştır (www.kulturportali.gov.tr). Ulu (Atabey) Cami'ye ait plan şeması Şekil 4'te yer almaktadır.

Şekil 4. Erzurum Ulu (Atabey) Cami Plan Şeması (Arık, 1969)

Dikdörtgen plan şemasına sahip yapının üç adet girişi bulunmaktadır. İlk giriş kapısının iki yanında birer mihrap bulunmaktadır. Ortada yer alan kapı ile mihrap aksından iç mekâna giriş gerçekleşmektedir. İç mekânda 40 adet sütun yer almaktadır. Cami yedi sahından meydana gelmiştir. Ortada yer alan sahn daha geniş ölçüye sahipken, iki tarafta yer alan yan sahnlar daha dardır. Mihrap önünün üstü ahşap kırkangıç kubbe ile örtülüdür. Yapının sağ tarafında tek şerafeli, yuvarlak gövdeli bir adet minare bulunmaktadır. Minare sepet örgü tekniği ile biçimlendirilmiş, tuğla malzemeden oluşmuştur. Bu minarenin çıkışı için kullanılan merdiven ise iç mekânda üçüncü kapının sağ tarafında yer almaktadır. Yapı kentin en eski camisi olması ve hala hizmete devam etmesi sebepleriyle önemini korumaktadır.

Üç Kümbetler, Çifte Minareli Medrese'nin güneyinde yer almaktadır. Kümbetin bir yapım kitabesine ulaşılmadığı için yapım tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak İzzeddin Saltuk'a ait olduğu kabul edilmiştir (Yurttaş vd., 2008). Bu yüzden kümbetlerden biri Emir Saltuk Kümbeti olarak tanımlanmakta, ancak diğer kümbetlerin kime ait oldukları bilinmemektedir. Bu yüzden diğer kümbetler anonim olarak adlandırılmaktadır (Denkbalant, 2012). Üç kümbetlere ait plan şemaları Şekil 5'te yer almaktadır.

Emir Saltuk Kümbeti   Anonim Kümbetler

Şekil 5. Erzurum Üç Kümbetler Plan Şemaları (Ünal, 1973)

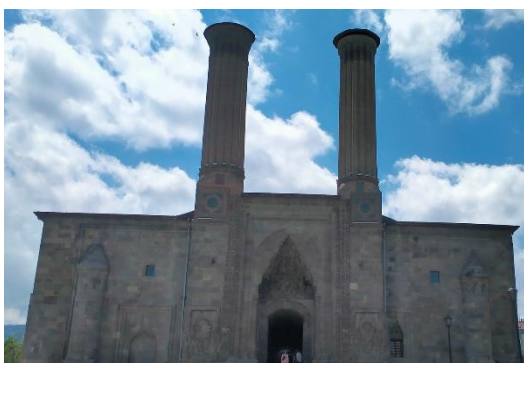

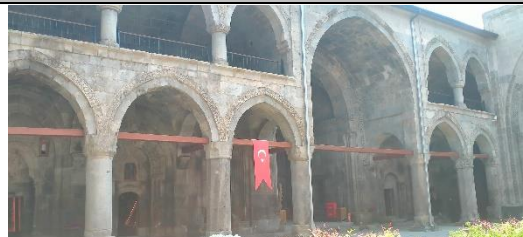

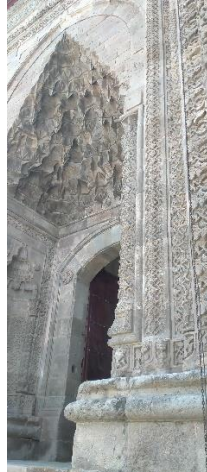
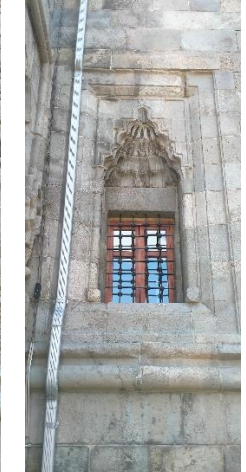
Saltuklu dönemine ait olan bu kümbetlerin Anadolu'da yapılmış ilk eserlerden biri olması ve kümbetlerin her birinin farklı mimari üslupların özelliklerini taşıması en önemli özellikleri arasındadır (erzurum.ktb.gov.tr).

6. BULGULAR

Erzurum ilinde yer alan İnanç Turizmi yapıları ile ilgili ele alınan yapılar; Çifte Minareli Medrese, Yakutiye Medresesi, Ulu (Atabey) Cami ve Üç Kümbetler'dir. Bu yapılar hakkında genel tarihi bilgiler, plan şemaları, mimari özellikleri özelinde literatür taramaları derlenerek bir önceki bölümde verilmiştir. Bu veriler ve yapıların görselleri kullanılarak yapıların inanç turizmi kapsamında tanıtım kartları oluşturulmuştur. Her yapıya özel olarak oluşturulan tanıtım kartlarında yapı hakkında bilgiler ve yapıda yer alan mimari unsurlar olmak üzere iki ana başlık ele alınmıştır. Yapı Hakkında Bilgiler bölümünde ise yapının varsa diğer adı, yapım tarihi, ait olduğu dönem belirtilmiştir. Ayrıca yapının mimari özellikleri bir alt başlık altında kısaca anlatılmıştır. Yapının Görselleri başlığı altında ise yapıya ait görseller yer almaktadır. Tanıtım kartlarında kullanılan görseller yazarların arşivine aittir. Yapı hakkında bilgileri aktarılırken kullanılan veriler ise önceki bölümlerde yer alan bilgilerin kısa özeti şeklinde kullanılmıştır. Tanıtım kartı düzenlemesi sebebiyle bu veriler için kaynak gösterimleri yenilenmemiştir. İlk olarak Çifte Minareli Medrese'nin İnanç Turizmi bağlamında tanıtımı literatür verileri ve yapıya ait görseller kullanılarak Tablo 2'de verilmiştir. Yakutiye Medresesi'ne ait tanıtım kartı Tablo 3'te, Ulu (Atabey) Cami'ye ait tanıtım kartı Tablo 4'te, Üç Kümbetlere ait tanıtım kartı ise Tablo 5'te yer almaktadır.

Tablo 2. Çifte Minareli Medrese Mimarisinin İnanç Turizmi Bağlamında Tanıtılması

	<p>Çifte Minareli Medrese</p> <p>Yapım tarihi: Farklı görüşler bulunmaktadır. En yaygın kabul gören görüş ise Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubad'ın kızı olan Hüdavend Hatun tarafından 1253 tarihinde yaptırılmış olduğudur. Diğer adı ise Hatuniye Medresesi'dir.</p> <p>Dönemi: Günümüzde birçok çalışmada yapı İlhanlılar dönemine ait eser olarak nitelendirilmektedir. Osmanlı döneminde top dökümhanesi olarak kullanılmıştır.</p>			
	<p>Mimarisi Hakkında Bilgiler:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Anadolu'nun ilk ve en büyük avluya sahip, iki katlı ve dört eyvanlı açık avlulu medresesidir. • Anadolu'nun ilk çift portala sahip medresesidir. • Taç kapı da geometrik ve bitkisel motifler bulunmaktadır. • Taç kapının iki yanında silindirik gövdeye sahip minare bulunmaktadır. • Giriş eyvanının iki yanında 4 adet oda mevcuttur. • Girişin hemen karşısında bulunan eyvanın arkasında ise kümbet bulunmaktadır. • Alt katta 4 adet eyvan ve 19 adet oda bulunmaktadır. • Üst katta ise 18 adet oda bulunmaktadır. Odaların üst örtüleri ise beşik tonozdur.			
				
				

Tablo 3. Yakutiye Medrese Mimarisinin İnanç Turizmi Bağlamında Tanıtılması

Yakutiye Medresesi

Yapım Tarihi: Medresenin taç kapısında yer alan kitabeye göre yapı 1310 yılında yapılmıştır.

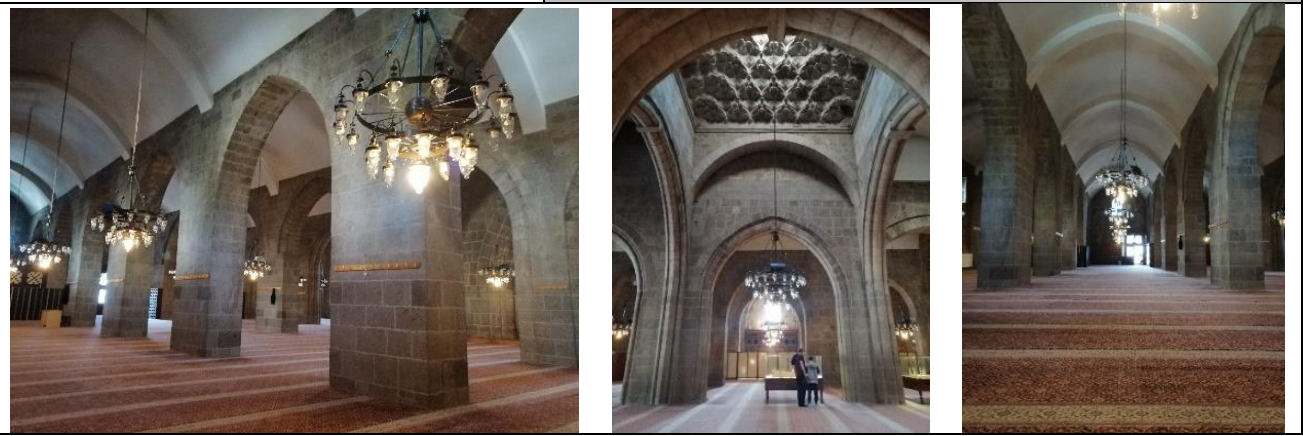
Dönemi: İlhanlı

Yapı Osmanlı döneminde dökümhane, 19. Yüzyıl sonlarında ise askeri depo olarak kullanılmıştır.

Mimarisi Hakkında Bilgiler:

- Anadolu'da kapalı avlulu ve tek katlı medreselerin en büyüğü olma özelliğine sahiptir.
- Taç kapısının yan taraflarında silme kemerle çevrili nişler içerisinde hayat ağacı, kartal ve aslan motifleri bulunmaktadır.
- Yapının minaresi giriş alanının sağ tarafında bulunmaktadır. Solda da bir minarenin yer aldığı zamanla üst kısmının yıkıldığı bilinmektedir.
- 4 adet eyvan bulunmaktadır. 14 adet odası bulunmaktadır. Giriş eyvanının tam karşısında yer alan eyvanın arkasında Hoca Cemalettin Yakut'a ait 1320 yılı ile tarihlendirilmiş bir kümbet bulunmaktadır.

Tablo 4. Ulu (Atabey) Cami Mimarisinin İnanç Turizmi Bağlamında Tanıtılması

	<p style="text-align: center;">Ulu (Atabey) Cami</p> <p>Yapım Tarihi: 1179 Dönemi: Saltuklu</p> <p>Yapı, Niisiruddin Muhammed tarafından yapılmıştır. Osmanlı döneminde, IV. Murat zamanında depo olarak kullanılmıştır. 1639, 1826, 1858, 1860 tarihlerinde onarım geçirmiştir. Cumhuriyet döneminde 1957-1964 tarihleri arasında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından onarılmıştır.</p> <p>Mimarisi Hakkında Bilgiler:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Yapının üç adet girişi bulunmaktadır. • İlk giriş kapısının iki yanında birer mihrap bulunmaktadır. • Ortadaki kapı ile iç mekâna giriş gerçekleşmektedir. • İç mekânında 40 adet sütun bulunmaktadır. • İç mekânda orta alanda bir adet geniş, yanlarda daha dar olan yedi sahından meydana gelmiştir. • Mihrap önünün üstü ahşap kırılgaç kubbe ile örtülüdür. • Yapının sağ tarafında tek şerafeli, yuvarlak gövdeli bir adet minare bulunmaktadır. • Minare sepet örgü tekniği ile biçimlendirilmiş.
	

Tablo 5. Üç Kümbetler Mimarisinin İnanç Turizmi Bağlamında Tanıtılması

	<p style="text-align: center;">Üç Kümbetler</p> <p>Yapım Tarihi: Kümbetin bir yapım kitabesine ulaşılmadığı için yapım tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak İzzeddin Saltuk'a ait olduğu kabul edilmiştir</p> <p>Dönemi: Saltuklu</p> <p>Mimarisi Hakkında Bilgiler:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Kümbetlerden biri Emir Saltuk kümbeti olarak tanımlanmakta, ancak diğer kümbetlerin kime ait oldukları bilinmemektedir. Bu yüzden diğer kümbetler anonim olarak adlandırılmaktadır. • Saltuklu dönemine ait olan bu kümbetlerin Anadolu'da yapılmış ilk eserlerden biri olma niteliğini taşımaktadır. <p>Kümbetlerin her birinin farklı mimari üsluplarla yapılmış olması en önemli özelliklerindendir.</p>
	

7. SONUÇ

Dini amaçlar için gerçekleştirilen ve birçok motivasyona sahip olan inanç turizmi önemi giderek artan alternatif turizm çeşitlerinden biridir. Semavi dinler kapsamında hac görevini yerine getirmenin yanında Kutsala erişmek, af dilemek, sorunlar için yardım istemek gibi sebeplere dayanan inanç turizminde kutsal mekânlar ön plana çıkmaktadır. Kutsal mekânda Tanrı'ya yakın hissetmek önemli bir deneyim sunmaktadır. Bu tür gerekçelerle tarihi öneme sahip dini amaçlar için inşa edilmiş yapılar inanç turizmi bağlamında ön plana çıkmaktadır.

Ülkemizde inanç turizmi kapsamında değerlendirilebilecek birçok tarihi ve dini amaçla inşa edilmiş esere sahiptir. Anadolu'da farklı toplumlara ev sahipliği yaptığı için zengin mimari mirasa sahip Erzurum ili inanç turizminin gerçekleştirilebileceği güzel örneklerden biridir. Çalışma kapsamında örneklem olarak Erzurum ili seçilmiştir. Erzurum'da yer alan ve Kültür Bakanlığı tarafından inanç turizmi bağlamında değerlendirilen yapılar; Çifte Minareli Medrese, Yakutiye Medresesi, Ulu (Atabey) Cami ve Üç Kümbetler'dir.

Ele alınan yapıların inanç turizmi bağlamında ziyaret edilmeleri sırasında mimari tanıtımlarının da yapılması önemli bir husustur. Çalışma kapsamında yapıların mimari özellikleri ile ilgili genel bilgiler literatür taraması ile derlenmiştir. Çünkü yapılar mimari anlamda da önemli nitelikler taşımaktadır. Ziyaretçilerin kutsal olana erişmek için düzenledikleri gezi sırasında yapıların mimari özellikleri ile birlikte tanıtımlarının yapılması inanç turizmine katkı sağlayan bir unsurdur. Buradan yola çıkarak yapıların mimari özelliklerinin genel olarak üzerinde durulduğu, görselleri ile desteklenen tanıtım kartları oluşturulmuştur.

Ziyaretçilerin gezileri esnasında çalışma kapsamında oluşturulan tanıtım kartları ile birlikte yapıları gezmesinin yapıların dini işlevlerinin yanında mimari anlamda öne çıkan özelliklerinin de aktarılmasının yapılara atfedilen değeri daha çok artıracakı düşünülmektedir. Bu şekilde yapının mimari özellikleri ve işlevi ile birlikte mekânları deneyimleme tecrübesinin inanç turizmine katkı sağlayacağına inanılmaktadır.

Bir örneklemden hareketle kısıtlandırılan alanda gerçekleştirilen bu çalışmanın geliştirilerek farklı bölgeler özelinde de uygulanabilir olacağı düşünülmektedir. Bir fikir olarak ortaya sunulan tanıtım kartlarının tarih, sanat tarihi, mimarlık, iç mimarlık, grafik tasarım gibi farklı disiplinlerin iş birliği ile geliştirilmesinin inanç turizminin tanıtımını ve inanç turizmine katılımı olumlu yönde etkileyeceği de düşünülmektedir.

Kaynakça

- Acar, D. (2020). Turizmin Tarihi Kökenleri – I: Eski Çağlar – Mezopotamya Uygarlıkları, *Anatolia Turizm Araştırmaları Dergisi*, 31(3), 307-313.
- Akçay, İ. (1966). Yakutiye Medresesi, *Vakıflar Dergisi*, 6, 146-152.
- Arık, R. (1969). Erzurum’da İki Cami, *Vakıflar Dergisi*, 8, 149-159.
- Arslaner, E. ve Erol, G. (2017). Alternatif Turizmin Bazı Türleri Üzerine Bir Değerlendirme, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 5(4), 422-438.
- Aslanapa, O. (1973). *Türk Sanatı II*, Remzi Kitapevi, İstanbul.
- Aydın, T. (2012). Erzurum Çifte Minareli Medrese Taş Süsleme Örnekleri, *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 14(3), 101-107.
- Ayduslu, N. (2011). Anadolu’da Tek Örnek Rölyef Tuğlalı Çini Mozaik Erzurum Çifte Minareli Medrese, *Ekev Akademi Dergisi*, 15(49), 141-151.
- Bahar, O. ve Kozak, M. (2013). *Turizm Ekonomisi*. 1.ed. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Brohman, J. (1996). New Directions in Tourism for Third World Development, *Annals of Tourism Research*, 23(1), 48-70.
- Cohen, E. (1992). Pilgrimage Centres: Concentric and Excentric. *Annals of Tourism Research*, 19(1), 33-50.
- Çam, N. (1988). Erzurum’daki Yakutiye Medresesi ile İlgili Bazı Mülahazalar, *Vakıflar Dergisi*, 20, 289-310.
- Denkinalbant, A. (2012). Üç Kümbetler, TDV İslam Ansiklopedisi, 42, 276-277.
- Doğan, N.Ş. (2019). Anadolu Selçuklu Medreseleri ve Darüşifalarında Türbe, *Belleten*, 83(97), 519-553.
- Erdoğan, N. ve Erdoğan, İ. (2015). Ekoturizm Betimlemeleriyle İletilenlerin Doğası, *Gazi Üniversitesi İletişim Dergisi*, 20(1), 55-82.
- Erkmen, A. (2019). *Uluslararası Turizmin Tarihsel Gelişim Süresi*. Ankara: IKSAD Yayın Evi.
- Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü (2022). *Erzurum Turizm Rehberi*. Erzurum: Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları.
- erzurum.ktb.gov.tr, Erişim Adresi: <https://erzurum.ktb.gov.tr/TR-173720/inanc-turizmi.html> / Erişim Tarihi: 21.04.2022.
- erzurum.ktb.gov.tr, Erişim Adresi: <https://erzurum.ktb.gov.tr/TR-56073/turbeler-ve-kumbetler.html> / Erişim Tarihi: 07.05.2022.
- erzurum.ktb.gov.tr, Erişim Adresi: <https://erzurum.ktb.gov.tr/TR-56081/camiler.html> / Erişim Tarihi: 07.05.2022.
- erzurum.ktb.gov.tr, Erişim Adresi: <https://erzurum.ktb.gov.tr/TR-56082/medreseler.html> / Erişim Tarihi: 07.05.2022.
- Eskici, B., Akyol, A. A. ve Kadioğlu, Y. K. (2006). Erzurum Yakutiye Medresesi Yapı Malzemeleri, Bozulmalar ve Koruma Problemleri, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Dergisi*, 46(1), 165-188.
- Evliyaoğlu, S. (1989). *Genel Turizm Bilgileri*. Ankara: Gazi Üniversitesi Basın Yayın Yayınevi.

- Glaesser, D. (2005). *Turizm Sektöründe Kriz Yönetimi*, (A. Bahadır Ahıska Çev.). İstanbul: Set-Systems Yayıncılık.
- Gökdeniz, A. (1996). Uluslararası Turizm Hareketleri İçerisinde Dinsel Amaçlı Seyahatler ve Türkiye, Anatolia, *Turizm Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 101-103.
- Görgünay, G. (2021). Bir Kültür Unsuru Olarak Şehir, İnsan ve Kentsel Mekân Bağlamında Çifte Minareli Medrese, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 116, 111-124.
- Gündoğdu, H. (2010). Erzurum'da Tarihi Yapılaşma ve Bazı Gözlemler I, *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 10, 49-55.
- Gündoğdu, H. (2015). Erzurum Çifte Minareli Medrese'nin Son Restorasyonunda Ortaya Çıkan Yeni Bulgular, *Restorasyon Yıllığı Dergisi*, 10, 36-44.
- Gürbüz, O. (2004). Erzurum Çifte Minareli Medrese'nin Yapım Tarihi ve Banisi Hakkında Yeni Bir Yaklaşım, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 11(25), 145-160.
- İsmailhakkıoğlu, Z. (2007). 1908 – 1914 Yılları Arasında Erzurum'daki Ermeniler. (Yüksek Lisans Tezi). Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı.
- Kara, F. (2007). Saltuklu Dönemi Kitabeleri, *Türk Dünyası Dil ve Coğrafya Dergisi*, 43, 359-384.
- Karpuz, H., (1979). *Erzurum Ezerinin Türk-İslam Mesken Mimarisindeki Yeri*. (Doktora Tezi). Trabzon: Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi.
- Karpuz, H. (1988). Erzurum Şehrinin Tarihi Dokusu ve Türk-İslam Yapılarının Çevre Düzenlemeleri, *Selçuk Üniversitesi Selçuk Dergisi*, 2, 171-191.
- Kamenidou, I. and Vourou, R. (2014). Motivation Factors for Visiting Religious Sites: The Case of Lesbos Island. *European Journal of Tourism Research*, 9, 78-91.
- Kaynak, H. İ. ve Sezgin, M. (2008). İnanç Turizmi Kapsamında Dinlerde Seyahat, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulu Dergisi*, 10, 349-361.
- Kısa Ovalı, P. (2007). Kitle Turizmi ve Ekolojik Turizm Kavram, Mimari ve Çevresel Etkiler Bağlamında Karşılaştırılması, *Megaron*, 2 (2), 64-79.
- Kozak, N. (2012). *Genel Turizm Bilgisi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını.
- Küçük, C. (1967). *Erzurum Maddesi*, İslam Ansiklopedisi. 4. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, İstanbul.
- Oktayer, N., Susam, N. ve Çak, M. (2007). *Türkiye'de Turizm Ekonomisi*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları.
- Özgüç, N. (1998). *Turizm Coğrafyası, Özellikler, Bölgeler*. İstanbul: Çantay Kitabevi.
- Reisinger, Y. (2009). *International Tourism Culture and Behaviour*, Elsevier, ISBN: 978- 0- 7506-7897-1.
- Rinschede, G. (1992). Forms of Religious Tourism, *Annals of Tourism Research*, 19(1), 51-67.
- Sebastian M. (2011). Jerusalem - The Most Powerful Brand in History, *Stockholm University School of Business*, Retrieved July 1, 2011.
- Shackley, M., (2003). *Management Challenges For Religion-Based Attractions*, Fyall A., Garrod B. ve Leask A. (ed.), in *Managing Visitor Attractions –New Directions*, Oxford, UK: Butterworth, Heinemann.
- Tekeli, H. (2001). *Turizm Pazarlaması ve Planlaması*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Ünal, R. H. (1973). Erzurum İli Dahilindeki İslami Devir Anıtları Üzerine Bir İnceleme, *Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, 6, 49-121.
- Üstüner Çelik, H. (2011). *Türkiye Selçukluları ve Beylikler Döneminde Erzurum'da Sosyal ve Kültürel Hayat* (Yüksek Lisans Tezi). Sakarya: Sakarya Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı.
- www.kulturportali.gov.tr, Erişim Adresi: <https://www.kulturportali.gov.tr/portal/tasa-yansiyan-sanat-tac-kapilar> / Erişim Tarihi: 01.05.2022.
- www.kulturportali.gov.tr, Erişim Adresi: <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/erzurum/gezilecekyer/ulu-cami823578> / Erişim Tarihi: 01.05.2022.

- www.yapi.com.tr, Erişim Adresi: http://www.yapi.com.tr/haberler/erzurum-kultur-yolu-projesi-tamamlaniyor_183109.html / Erişim Tarihi: 01.05.2022.
- Yavaş, D. (1986). Erzurum Çifte Minareli Medrese. İslam Ansiklopedisi. 8. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, İstanbul.
- yigm.ktb.gov.tr, Erişim Adresi: <https://yigm.ktb.gov.tr/TR-10173/inanc-turizmi.html> / Erişim Tarihi:23.03.2022.
- yigm.ktb.gov.tr, Erişim Adresi: <https://yigm.ktb.gov.tr/TR-9967/erzurum.html> / Erişim Tarihi:23.03.2022.
- Yurttaş, H. (2001). Erzurum Ulu Cami'ne ait Yeni Bir Kitabe ve Yapı Hakkında Bazı Düşünceler, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 17, 191-207.
- Yurttaş, H., Özkan, H. ve Köşklü, Z. (2008). *Yolların, Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir Erzurum*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.